

Zagnitko A. P. Linear-way typology of internal text time-space ↔ external text time-space: surface and deep manifestations

Linear-way typology of internal text time-space has been characterized, features of its correlation / uncorrelation with an external time-space have been revealed, the importance of the method of positional analysis in revealing of the internal text time-space has been installed. Relation of categorical text time-space with the categories of addresser and addressee has been commented, „concentration” of time-space in a harmonic center of the text has been defined.

Key words: text, text category, time-space, method of positional analysis, the text matrix.

Т. А. Єщенко (Донецьк)

УДК 81'42

**КАТЕГОРІЯ АНТРОПОЦЕНТРИЧНОСТІ:
АДРЕСАНТНІСТЬ І АДРЕСАТНІСТЬ У ТЕКСТІ**

Прикметою мовознавчої науки ХХІ ст. є те, що традиційні підходи, з їх тяжінням до описовості, абстрагування від мовця і мовлення загалом, з часом поступилися вивченню динамічних лінгвальних аспектів. Наразі межі семантичного простору мовної одиниці стали визначатися не тільки обсягом лексичного значення виокремленого слова, а й загальною семантикою тексту, його композицією і структуруванням, внутрішнім контекстом і підтекстом, ситуацією мовного спілкування тощо. Найзагальніші, кваліфікаційні (типологічні) властивості, які притаманні усім текстам, відбито в їх категоріях. Як слушно зазначає професор О. Селіванова „це надпарадигмальна інваріантна ознака, що відтворює найістотніші особливості текстом й актуалізованих текстів” [Селіванова 2008: 496]. Отже, текст варто розглядати як сукупність певним чином співвідносних категорій. При цьому важливо враховувати: 1) текст ніколи не моделюється однією текстовою категорією, а лише їх сукупністю; 2) будь-яка текстова категорія виокремлюється на функціонально-семантичному підґрунті, репрезентуючи „універсальний сенс тексту” (за І. Чернухіною). Кожній категорії притаманні певний ідеальний зміст і певна лінгвістична маніфестація, яка не пов'язана з рівнями мовної системи.

Попри відчутну активізацію розвідок з лінгвістики тексту, проблема категорій тексту нині в науці є дискусійною, а питання про кількість, типологію та ієрархію текстових категорій, установлення чітких критеріїв можливих класифікацій, вивчення плану змісту і плану вираження та характеру формування, систематизації та визначення функцій мовних і немовних засобів, закріплених за вираженням категорій тексту, залишаються остаточно невирішеними. Це пов'язане:

1) із поєднанням категорій і підкатегорій (пор.: континуум і прогресія, стагнація, хронотоп і ретроспекція, проспекція); 2) зі змішуванням їх ієрархії; 3) зі стилістичною і прагматичною диференціацією текстів (скажімо, категорії наукового тексту). Нині спостерігаємо тенденцію до виокремлення функціонально-стилістичних категорій і ототожнення їх з текстовими категоріями.

Аналіз наукових праць. Ретельне вивчення наукових джерел з окресленої проблеми засвідчило: одним із перших науковців, хто систематизував і найповніше описав у мовознавстві текстові категорії такі, як: „інформативність”, „членованість”, „когезія” (внутрішньотекстові зв’язки), „автосемантичність відрізків тексту”, „континуум”, „простір” і „час”), „ретроспекція” і „проспекція”, „модальність”, „інтеграція”, „завершеність”, був І. Гальперін [Гальперін 1981]. Проте вчений не вбачав необхідності виокремлювати текстову категорію антропоцентричності. Лише з часом у працях М. Брандес [Брандес 2004: 244], Г. Ворожбитової [Ворожбитова 2005: 303], О. Селіванової [Селіванова 2008: 511] додалися категорії референційності, антропоцентричності, інтерактивності, інтерсеміотичності.

Мета статті – описати кваліфікаційні ознаки й типологічні вияви категорії антропоцентричності.

Спираючись на розвідки В. Одинцова, І. Гальперіна, Н. Зарубіної, О. Селіванової, З. Тураєвої та ін., розглядаємо дві групи категорій тексту:

1) **структурні**, які віддзеркалюють ознаки текстової структури (зв’язність, цілісність, інтеграція, прогресія, стагнація, дискретність або членованість);

2) **змістові**, або концептуальні, які відображають особливості його змістового боку (інформативність, антропоцентричність, референційність, інтертекстуальність, континуум).

Варто зазначити, що цей поділ є умовним, оскільки такі категорії, як континуум, зв’язність є водночас і структурні, і змістові.

Категорія антропоцентричності охоплюється мовною особистістю. Її розуміємо як сукупність здібностей і характеристик людини, що зумовлює створення і сприймання нею мовленнєвих витворів (текстів). Мовна особистість може бути репрезентована адресантом і адресатом.

Адресант. Вихідну позицію в тексті посідає адресант, або мовець, автор, суб’єкт мовлення, мовна особистість. Адресант – це своєрідне осердя тексту, яке концентрує всі його категорії, зокрема й когезію, часовий і просторовий континуум, це організувальна сила, яка об’єднує в єдине ціле його окремі частини, пронизує його єдиним світоглядом, визначає його композиційно-структурну форму. Найчастіше у ролі авторів постають поети, політики, письменники, журналісти, актори, науковці, духівники, учителі, оратори, судді та ін. „Адресантність репрезентована трансформацією у тексті світоглядних позицій, ціннісних орієнтацій, емоцій реального автора у вигляді автора-функції, що

інтерпретується реальним читачем як фігура адресанта” [Селіванова 2008: 511]. Залежність тексту від його витворювача визначена типом мовної особистості – автора тексту: належність автора до однієї з різновидів мовленнєвої культури (елітарної, літературно-розмовної, середньолітературної, просторічної, фамільярної тощо), статі (жіночої або чоловічої), віку, професії – і конкретної мовної особистості, у якій виявляються індивідуальні психо-фізіологічні риси: темперамент, схильність або несхильність до рефлексії тощо. Кожного разу автор по-різному виражає свою позицію: експліцитно, через слово, або ж імпліцитно (приховано), через концептуально-змістову чи підтекстову інформацію.

Бажання реалізувати прагматичні інтенції змушує мовця бути особливо уважним до матеріалізації своїх думок. Адресант тексту стимулює адресата-читача (слухача) до розумових операцій, створює основу для референційного акту, встановлює відповідність із екстралінгвістичною дійсністю. Соціальний та лінгвістичний досвід допомагають реципієнту розпізнати референта й осмислити те, що подано в тексті.

У структурі авторського „Я” виявляється не тільки особистість автора, а й автора й розповідача, автора і ліричного героя (особливо в поетичних текстах). Автор може поставати прямим виразником своєї позиції у тексті – в автосемантичних відрізках, так званих „вільних” реченнях, водночас авторові можуть належати характеристики персонажів, їхнього психічного стану, можливих реакцій на ті чи ті явища. Авторське втручання може розширювати не тільки просторові, але й часові межі зображення. Вияв присутності адресанта у тексті репрезентує словесний візерунок, упізнаваний у тексті за оцінками й засобами авторизації інформації про них мовними засобами, відібраними мовцем для опису (вставні слова, частки тощо: наприклад; *по-перше; по-друге; вірогідно; цікаво, що* тощо), використання „тексту в тексті” (автокоментар, нотатки на полях до тексту, післямова, передмова).

Як слушно зауважує Г. Ворожбитова, актуальною проблемою сучасної лінгвістики є співвіднесення категорій „мовленнєва особистість адресанта” – „літературна особистість” – „образ автора – суб’єкт мовлення”. У художньому тексті не варто ототожнювати автора, тобто конкретну мовну особистість з образом автора, який репрезентує своєрідне відчуження від конкретної особи. За В. Виноградовим, „образ автора художнього тексту не тотожний суб’єкту мовлення. Тоді як останні є складниками літературної особистості. При цьому, суб’єкт мовлення – це внутрішня іпостась літературної особистості, а образ автора – її зовнішня іпостась” [Цит. за: Ворожбитова 2005: 303]. Образ автора – це не просто категорія розповідності, викладу думок, а передусім це категорія, яка пов’язана з формуванням текстового змісту. Це витвір літературно-художньої культури, „особистість художника

слова у відношенні до естетичних запитів суспільства, у внутрішній зверненості до читацької аудиторії” [Брандес 2004: 244]. Особистість автора зазвичай розкривається через його ставлення до теми висловлювання. Це найбільш відкрито і яскраво постає в авторському погляді. Останній може збігатися й не збігатися з поглядом оповідача. Образ автора реалізується також у способі ведення розповіді.

Розрізняємо кілька різновидів адресантів: 1) автор-ліричний герой – адресант здебільшого поезії, ліричних творів. Це друге ліричне „Я” поета, форма втілення його думок і почуттів: *„Заболю, затужу, заридаю... в собі, закурличу, / А про очі людські засміюсь, надломивши печаль. / Помолюсь крадькома на твоє праслов'янське обличчя / І зоря прокладе на мовчання моє печать...”* (Б. Олійник); 2) автор-наратор – прихований, не позначений у тексті, максимально наближений до автора тексту; веде розповідь від третьої особи однини або множини, не бере участі у діях, а лише спостерігає за ними: *„Шевченко мав сильних попередників в українській літературі, але незважаючи на це, він став її справжнім основоположником. Справа не тільки в тому, що в поезії Шевченка заграла всіма тонами звучна і ніжна українська мова. Справа не тільки в тому, що Шевченко ствердив і виховав національну гідність українського народу. Справа не тільки в тому, що Шевченко нагадує своїм універсальним талантом (він був живописцем, драматургом, прозаїком, гравером, філософом, критиком, геніальним поетом) таких людей, як Леонардо да Вінчі. Справа насамперед в тому, що завдяки Шевченкові українською мовою були написані твори світового значення”* (Д. Павличко); 3) автор-оповідач-учасник дій – це персоніфікований оповідач, одна з дійових осіб тексту, коментатор „зсередини” дій: *„Вслухаюся у поетичні образи коліскових і уявляю немовлятко, котре покліпує віями – дрімота-сон ходить біля вікон, заглядає у шиби, а там на воротах, стоїть кіт у червоних чоботях...”* (В. Скуратівський); 4) автор-оповідач-головний герой – виражається першою особою однини, розповідь набуває сповідальної тональності, спогади передаються такими мовними засобами, як: *як зараз бачу...; згадую...; бувало...* Такі тексти широко репрезентовано розмовно-побутовим, художнім, конфесійним, публіцистичним, окремими жанрами офіційно-ділового стилів: *„Ніколи не забуду своєї першої дитячої драми, що тяжко і надовго ранила моє серце. Біг я з важкеньким ранцем із школи. Зиркнув на ліщиновий куц біля стежки і мерщій виламав собі добреньку лозину, сів на „коня” та й гайнув, аж закуріло серединою вулиці. Мені довго не прощали цього вчинку. Дерево в нашому селі дуже шанувалося, вважалося священним”* (М. Міщенко). Окрім цього, адресант може бути колективний (автори колективної монографії), невідомий (лист невідомого автора), неактуальний (рекламний, юридичний, кулінарний, релігійний тексти), узагальнений (усна народна творчість, народна пісня, народна мудрість), містифікований (фантастичний роман).

Адресат. Реальний одержувач інформації називається адресатом, читачем, слухачем, об'єктом мовлення.

1) За характером адресованості виокремлюємо прямі адресати (емпіричні читачі або слухачі), непрямі адресати (що мають доступ до інформації, але не є актантами ситуації) та адресати-ретранслятори (що передають та тлумачать повідомлення).

2) За соціально-типологічними значеннями адресати поділяємо на національних та позанаціональних. Кожна з цих груп формується за властивими конкретній культурі рисами, тезаурусним комплексом та психічними особливостями.

3) За професійною орієнтацією адресати групуємо на професіоналів та непрофесіоналів. Професіонали – адресати взаємодіють з адресантами за принципами паритету, що не є показовим для непрофесіоналів-адресатів. Останні залежать від адресатів професіоналів та ретрансляторів, наприклад, юридичні тексти не адресовані дітям, підліткам. Референтний простір дорослих людей визначається і соціальними, і особистісними характеристиками.

4) За ступенем обізнаності розрізняємо епіфанів (обізнані адресати) та профанів (необізнані адресати).

5) За співвіднесеністю з реальним та ірреальним світом виокремлюємо реальних і текстових (образ читача) адресатів.

Залученими до інформації можуть бути представники однієї або різних груп. Варто зазначити, що адресати можуть належати до груп союзників або опонентів, зацікавлених чи незацікавлених осіб, пересічних і непересічних комунікантів.

Аналогічно до образу автора в художніх текстах розрізняємо образ читача, тобто текстовий адресант. Останній може бути ліричним читачем або слухачем, якому адресують поетичні тексти (наприклад, „Лист до загубленої адресатки” М. Рильського, вірш „Василеві Симоненкові” І. Драча).

Виокремлення поряд зі структурними текстовими категоріями й змістових, які покликані відображати особливості неформального плану словесного цілого (інформативність, антропоцентричність, референційність, інтертекстуальність, континуум) дає можливість залишати поза увагою концептуальні аспекти аналізу тексту з боку лінгвістичної науки. У ході наукових спостережень переконалися, що категорія антропоцентричності репрезентована мовною особистістю, яка може поставати в ролі адресанта й адресата текстової інформації.

Література

Брандс 2004 – Брандес М. Стилистика текста: теор. курс / М. Брандес. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 416 с.; **Валгина 2003** – Валгина Н.С. Теория текста: учеб. пособие для студентов / Н. С. Валгина. – М.: Логос, 2003. – 280 с.; **Ворожбитова 2005** –

Ворожбитова А. А. Теория текста : антропоцентрическое направление : учеб. пособие / А. А. Ворожбитова. – М. : Высш. шк., 2005. – 367 с.; **Гальперин 1981** – Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. – М. : Наука, 1981. – 135 с.; **Грушко 2001** – Грушко Г. Текстові категорії як фактор текстової системності / Г. Грушко // Лінгвістичні студії : зб. наук. пр. – Вип.8. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – С. 192 – 196; **Єщенко 2009** – Єщенко Т. А. Лінгвістичний аналіз тексту : навч. посіб. – К. : Академія (сер. «Альма-матер»), 2009. – 256 с.; **Поберезька Волинець 2008** – Поберезька Г. Г. Лінгвістичні основи документознавства та інформаційної діяльності : навч. посіб. / Г. Г. Поберезька, І. М. Волинець. – К. : Знання, 2008. – 351 с.; **Селіванова 2008** – Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля. – К., 2008. – 712 с.

Єщенко Т. А. Категорія антропоцентричності: адресантність і адресатність у тексті

У статті описано антропоцентричність як різновид змістової текстової категорії, з'ясовано її кваліфікаційні ознаки, типологічні вияви та класифікаційні групи. Поакцентовано увагу на мовних засобах її вираження у тексті.

Ключові слова: автор, антропоцентричність, адресант, адресат, категорія тексту, мовець, об'єкт мовлення, слухач, суб'єкт мовлення, текст, читач.

Ещенко Т. А. Категория антропоцентричности: адресантность и адресатность в тексте

В статье описано антропоцентричность как разновидность смысловой текстовой категории, выяснены ее квалификационные признаки, типологические проявления и классификационные группы. Акцентируется внимание на языковых средствах ее выражения в тексте.

Ключевые слова: автор, адресант, адресат, категория текста, объект речи, слушатель, субъект речи, текст, читатель.

Yeschenko T. A. The adresantnist' and adresatnist' in text

In the article category is described as variety of semantic text category, found out its qualifying signs, displays and classification groups. Attention on the language means of her expression in a text.

Key words: author, sender, addressee, category of text, linguist, object of broadcasting, listener, subject of broadcasting, text, reader.